

Відгук

Офіційного опонента на дисертацію
Орлика Михайла Васильовича
на тему: "Еволюція системи кредитування в Наддніпрянській Україні (кінець XVIII – початок XX ст.)", представлену до захисту на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 051 Економіка галузі знань 05 Соціальні та поведінкові науки

Актуальність теми дослідження

Сучасний вітчизняний досвід свідчить про те, що проблема кредитування в Україні залишається ще не вирішеною. Яскравим підтвердженням цього твердження є банкрутство і ліквідація близько 90 банків, це по-перше, а по-друге, система кредитування в Україні не здатна забезпечити такий рівень процентних ставок, які б не створювали загрозу конкурентоспроможності суб'єктів господарювання. Це не лише стримує розвиток економіки, але й підриває економічну безпеку держави. Тому, системне дослідження еволюції кредитування з врахуванням досвіду на території українських земель є актуальним. Адже на основі комплексних і системних досліджень еволюції кредитування є можливість розроблення заходів, які сприятимуть становленню ефективного кредитування в Україні. У зв'язку з цим зростає актуальність дисертації Орлика Михайла Васильовича на тему "Еволюція системи кредитування в Наддніпрянській Україні (кінець XVIII – початок XX ст.)". Слід також звернути увагу на те, що дисертацію на цю тему важливо сприймати як узагальнення вітчизняного досвіду, що у комплексі з використанням кращого зарубіжного досвіду сьогодення, надає можливість враховувати ментальності населення України та вікові цінності у сфері господарювання.

В опонованій дисертації здобувач чітко визначив мету дослідження, яка полягає у поглибленні теоретико-методологічних засад дослідження еволюції кредитування у Наддніпрянській Україні в період другої половини XVIII – початку XX ст., а на цій основі - розроблення науково-практичних рекомендацій щодо підвищення ефективності кредитування в сучасній Україні.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій дисертації

Обґрунтованість результатів дослідження підтверджується комплексним і системним аналізом теоретико-методологічних та прикладних положень. Позитивні сторони дисертації підсилює високий рівень обґрунтованості висновків та рекомендацій.

Зміст дисертації, опубліковані її автором наукові праці слугують підставою стверджувати про її автентичність, що характеризується науковою новизною, відображає особистий внесок у теоретико-методичні й науково-практичні

положення щодо еволюції кредитування Наддніпрянської України другої половини XVIII – початку XX століття.

Наукова новизна роботи відображена в теоретичних узагальненнях, методичних рекомендаціях та практичних пропозиціях щодо використання історичного досвіду при вдосконаленні системи кредитування в Україні на сучасному етапі розвитку економіки.

У першому розділі *«Теоретико-методологічні засади дослідження еволюції кредитної системи»* розкрито теоретичні основи дослідження еволюції кредитування (підрозділ 1.1), відображено результати досліджень представників економічної думки XIX – XX ст. щодо еволюції кредитування (підрозділ 1.2). Окреслено характерні особливості сучасної економічної думки стосовно проблем еволюції системи кредитування у Наддніпрянській Україні (друга половина XVIII – початок XX ст.) (підрозділ 1.3). Зокрема, дисертант виявив особливості економічної думки Російської імперії періоду XIX – початку XX ст. щодо розвитку кредитування, які полягають у тому, що її представники аналізували кредитування в історично-ретроспективних трансформаціях, що сприяло виявити недоліки та закономірності розвитку процесу кредитування. У дисертації з'ясовано процес трансформації наукових поглядів вітчизняних економістів XIX – початку XX ст., який відбувався під впливом економічних і політичних чинників. Водночас встановлено, що характерною рисою економічної думки цього періоду був суттєвий вплив державних рішень на систему кредитування.

Результати проведеного аналізу наукових праць часів командно-адміністративної економіки доводять, що вони знаходились під впливом марксистсько-ленінської політекономії, яка базувалася на марксистській теорії кредиту.

Комплекс сучасного наукового доробку, в якому досліджувалися проблеми становлення та функціонування системи кредитування у Наддніпрянській Україні у період XVIII – на початку XX ст. було розглянуто за двома напрямками. Перший напрям включив дослідження у яких розглядалися питання банківського кредитування, другий включив дослідження з питань кредитування іншими фінансово-кредитними установами (небанківське кредитування).

Установлено, що переважна більшість сучасних дослідників стверджують про позитивний історичний досвід розвитку кооперативного кредитування, який мав місце на території України в період другої половини XIX – на початку XX ст., а відтак може бути використаний в сучасній Україні за умов наявності досконалої законодавчої бази та розвитку вільного ринку у сфері аграрних відносин.

У другому розділі *«Формування і розвиток кредитно-банківської системи у Наддніпрянській Україні (кінець XVIII ст. – початок XX ст.)»* з'ясовано характерні риси процесу зародження фінансово-кредитних установ в українських губерніях у XVIII – першій половині XIX ст. (підрозділ 2.1), здійснено аналіз розвитку комерційного банківського кредитування другої половини XIX – початку XX ст. (підрозділ 2.2), відображено особливості іпотечного аграрного кредитування другої половини XIX – початку XX ст. (підрозділ 2.3).

В дисертації встановлено, що кредитна система Російської імперії у дореформену добу перебувала у вкрай у нерозвиненому стані і не відповідала вимогам розвитку капіталістичних відносин. У банківській системі домінували державні фінансово-кредитні установи, кредити яких були доступні дворянам та поміщикам і лише частково – купцям. Приватне банківництво знаходилося у зародковому стані. Зокрема, визначено характерні особливості банківської системи Російської імперії пореформеного періоду (починаючи з 60-х років XIX ст.). Перехід від феодальної економіки до ринкової хоч і відбувався в Російській імперії із значним запізненням порівняно з країнами Європи, проте ставив нові виклики у банківському секторі.

Обґрунтовано, що важливим напрямом діяльності Державного банку в Російській імперії можна вважати те, що, починаючи із 1895 р., він здійснював стимулювання розвитку дрібного кредитування, надаючи суттєві кредити кооперативним кредитним товариствам і товариствам взаємного кредиту. На основі опрацьованого фактичного матеріалу доведено, що паралельно із розвитком державного сектору комерційного кредитування в 60-х роках XIX ст. почали свій еволюційний шлях становлення акціонерних банків, які змогли вдало конкурувати з Державним банком та доповнювати систему кредитування на українських землях. Головним кредитним продуктом для цих банків були онкольні кредити під векселі, що сприяло ринковому регулюванню вартості цих кредитів.

Автором з'ясовано, що суттєву роль у кредитній системі Наддніпрянської України відігравали банкірські (торгові) дома і контори, які засновувалися на приватній власності заможними купцями і підприємцями.

Відображено історичний досвід діяльності земельних банків, що становить значний науково-практичний інтерес для сучасної української економіки. Узагальнений досвід переконливо свідчить про їхню визначальну роль у кредитуванні сільськогосподарських товаровиробників як у Наддніпрянській Україні, так і в цілому в імперії.

В дисертації доведено, що Селянський поземельний банк став потужним регулятором ринку землі в Російській імперії, через який здійснювалася лєвова доля продажу сільськогосподарських земель на умовах довгострокового іпотечного кредиту, а, відповідно, він відіграв важливу роль у реалізації Столипінської аграрної реформи (1906-1913 рр.), оскільки саме через нього можливо було збільшити обсяги продажу земель сільськогосподарського призначення, яке знаходилося у стагнаційному періоді (особливо у 1889–1894 рр.).

Автором обґрунтовано, що в загальній структурі іпотечного кредитування особливим можна вважати Державний Дворянський земельний банк. Створення і діяльність цього банку були спрямовані на підтримку дворянства, яке було безпорадне, опинившись на нових умовах капіталістичних економічних відносин.

У третьому розділі «Особливості кредитування небанківськими фінансовими установами та приватними особами в наддніпрянській Україні наприкінці XIX – початку XX ст.» розкрито особливості лихварських позик (підрозділ 3.1), процесу формування системи вітчизняної кредитної кооперації (підрозділ 3.2), механізму

кредитування товариств взаємного кредиту (підрозділ 3.3) та позикової діяльності ломбардів (підрозділ 3.4).

Автором узагальнено та проаналізовано історичний досвід Наддніпрянщини XVIII – початку XX ст., який свідчить про те, що лихварство було закономірною реакцією ринку на брак споживчих та дрібних кредитних ресурсів. Лихварські кредити надавалися в умовах високих ризиків, що, у свою чергу, обумовлювало надто високі відсоткові ставки (більше 20%).

В дисертації встановлено, що зародження дрібного кредитування у Наддніпрянській Україні мало початок у другій половині XVIII ст., коли німецькими колоністами, які поселялися поблизу Запорізької Січі, у порядку самоорганізації було створено Хортицьку сирітську касу менонітів та запасних фондів. На початку XIX ст. їхню кредитну діяльність урегульовано імперським законодавством.

З'ясовано, що в першій половині XIX ст. дрібне кредитування здійснювалося у формі позичкових кас та сільських банків, які створювалися за ініціативи поміщиків та не мали системного характеру. У 40-х роках XIX ст. почали створюватися допоміжні позичково-ощадні каси, волосні каси, волосні та мирські позичкові капітали, які за рахунок вкладних коштів, грошових пожертв приватних осіб та вільних коштів громад надавали короткотермінові (до 1 року) та довгострокові (від 1 до 3-х років) дрібні кредити (до 60 руб.) під відсотки (не більші 12% річних). Установлено, що створення закладів дрібного кредиту (60-ті рр. XIX ст.) у формі ощадно-позичкових товариств на умовах взаємної відповідальності, що забезпечувалися пайовими внесками, було досить ефективним способом об'єднання українського селянства для отримання грошових коштів, необхідних для викупу земель та задоволення сільськогосподарських потреб.

На основі виявлених історичних фактів автором проаналізовано, що на початку XX ст. розпочався процес утворення кредитних Союзів (на зразок регіональних об'єднань). Саме в українських губерніях було започатковано створення таких союзних об'єднань для ощадно-позикових та кредитних товариств, що доводить факт формування на українських землях системи вітчизняної кредитної кооперації. З метою консолідації фінансових ресурсів у системі діяльності ТВК, у 1909 р., було створено Центральний Банк Товариств Взаємного Кредитування.

Автором з'ясовано, що ломбарди як фінансово-кредитні заклади іншого типу, котрі створювалися органами міського самоврядування та приватними особами, надавали короткотермінові дрібні речові кредити переважно незаможному міському населенню під заставу рухомого майна.

Розроблені і запропоновані автором дисертації теоретико-методичні засади та практичні рекомендації щодо еволюції кредитування Наддніпрянської України другої половини XVIII – початку XX ст. містять такі елементи новизни.

Удосконалено:

- теоретичні підходи щодо дослідження історичного генезису поняття «кредит» як економічної категорії з метою виокремлення сутнісних ознак та критеріїв функціонування кредиту на різних історичних етапах формування ринкової економіки;

- теоретичні положення щодо механізму кредитування, що застосовувався банківськими та небанківськими громадськими, приватними та державними установами в період становлення ринкового господарства у другій половині XVIII – початку XX ст.;

- періодизацію розвитку системи кредитування на теренах Наддніпрянської України у другій половині XVIII – початку XX ст. як елемента моделі ринкових відносин;

- класифікацію видів та форм кредитування, які застосовувалися на українських землях у другій половині XVIII – початку XX ст.;

- методологію дослідження банківської системи України в історико-хронологічному та проблемно-концептуальному аспектах з урахуванням сучасного стану розвитку економічної науки з метою виявлення тенденцій та закономірностей, що впливають на розвиток кредитних відносин у сучасних умовах трансформації вітчизняної економіки.

Набули подальшого розвитку:

- наукова оцінка теоретичного доробку праць вітчизняних учених щодо становлення та розвитку кредитної системи на теренах Наддніпрянської України у другій половині XVIII – початку XX ст.

- теоретико-методологічні підходи до вивчення теорії кредиту з метою визначення його суті та ролі у процесі відтворення;

- розкриття особливостей процесу формування та розвитку на українських землях системи кредитної кооперації, як основи дрібного короткострокового кредитування та розвитку іпотечного аграрного кредитування, як основи довгострокового кредитування;

- дослідження становлення та розвитку банківництва на українських землях у другій половині XVIII – на початку XX ст. з метою врахування вітчизняного історичного досвіду для вирішення проблем сучасної банківської системи України.

Важливо підкреслити, що теоретичні положення, висновки та практичні рекомендації дисертаційного дослідження розкрито й обґрунтовано на засадах фундаментальних положень економічної теорії, зокрема, теорії кредиту, політекономії, праць з економічної історії та історії економічної думки. У процесі проведеного дослідження було застосовано загальнонаукові і спеціальні методи.

Достовірність результатів і новизна досліджень

Достовірність та обґрунтованість наукових положень, висновків та рекомендацій засновується на використанні законодавства дорадянського періоду та чинних законодавчих та нормативно-правових актів України, інших літературних джерел, матеріалів власних досліджень. Новизна отриманих наукових

результатів дослідження підтверджена відповідною апробацією на міжнародних та регіональних науково-практичних конференціях.

Дисертація є самостійно виконаною науковою працею, в якій вирішено наукові завдання та теоретично обґрунтовано методологічні засади поглиблення теоретико-методичних положень й розроблення на основі досвіду кредитування Наддніпрянської України другої половини XVIII – початку XX ст. науково-практичних рекомендацій для вдосконалення системи кредитування в сучасній Україні. До найбільш важливих результатів цього дослідження, що характеризуються науковою новизною та мають важливе значення для науки і практики, можна віднести такі положення:

1. Історико-економічний аналіз праць періоду XIX – початку XX ст. щодо проблем становлення та розвитку вітчизняної кредитної системи дав можливість з'ясувати еволюцію наукових поглядів під впливом економічних і політичних змін у тогочасному суспільстві. Характерна риса економічної думки цього періоду щодо формування кредитних відносин та становлення банківської системи в тому, що вона формувалась під впливом європейського досвіду і мала суттєвий вплив на прийняття державних рішень. Західноєвропейські підходи до економічних реформ глибоко вивчалися вітчизняними вченими, особливо в частині державного регулювання кредитної системи та стимулювання підприємництва у банківській сфері. Вони прагнули удосконалити елементи кредитного механізму, принципи діяльності Державного банку щодо комерційного кредитування великого і малого підприємництва, регуляторні функції та підходи до контролю за діяльністю комерційних банків, а також інших фінансово-кредитних установ; пропонували ефективні форми сільськогосподарського та промислового кредитування, до яких відносили заклади дрібного кредиту. Значний внесок у вирішення цих питань зробили українські економісти: А. Антонович, М. Бунге, С. Бородаєвський, І. Вернадський, П. Мігулін, І. Рудченко, Д. Піхно, М. Туган-Барановський та Л. Яснопольський.

2. Встановлено, що представники сучасної вітчизняної економічної думки щодо проблем кредитування в українських землях в імперську добу здійснювали свої дослідження за такими основними напрямками: 1) становлення та діяльність імперських державних банків; 2) розвиток аграрного кредитування в українських землях; 3) становлення банківської системи; 4) розвиток кредитної кооперації; 5) діяльність інших фінансово-кредитних товариств та установ (у т. ч. товариств взаємного кредиту, міських кредитних товариств тощо). При цьому, переважна більшість дослідників розглядала зазначені питання за регіональним принципом. – окремо розглядалися групи українських губерній Лівобережжя, Правобережжя, Півдня України, або ж досліджувалися окремі українські губернії: Поділля, Волинь, Чернігівщина, Таврія, Київщина тощо.

3. Запропоновано виділити три періоди у процесі становлення кредитної системи на території Наддніпрянської України дореформеного періоду:

1) період зародження (1729–1772 рр.), коли в столичних містах створювалися перші державні кредитні установи для придворної знаті та дворянства.

2) період невизначеності й безсистемності (1772–1830 рр.), коли надання позик відбувалося різними установами, в т. ч. і небанківськими.

3) період уніфікації кредитування (1830–1860 рр.) відзначається ліквідацією старої банківської системи й створенням Державного банку на нових основах. В усіх тогочасних державних кредитних установах було запроваджено уніфіковану ставку за кредитами та встановлено періоди довгострокового кредитування, прийнято єдині правила здійснення вкладів та кредитів.

4. Залежно від організаційно-правових форм функціонування фінансово-кредитних установ, що здійснювали комерційне кредитування на території Наддніпрянської України у період другої половини ХІХ – початку ХХ ст., їх розділено на чотири групи: 1) Державний банк з його відділеннями та конторами (державна форма власності); 2) установи, що діяли на приватній основі (приватній власності) у формі акціонерних товариств з їхніми відділеннями та комісіонерствами; 3) приватні банкірські (торгові) дома та контори, що засновувалися на приватній формі власності (повні товариства та товариства на «довірі»); 4) муніципальні банки, або Міські громадські банки (засновувалися за рішеннями міської думи).

5. З'ясовано особливості імперської системи іпотечного кредитування. Передусім це становий принцип (спеціалізація на окремих соціальних групах) кредитно-фінансових установ: заможних землевласників та промисловців кредитували Земський банк Херсонської губернії та Акціонерний земельний банк; дворян – Державний Дворянський земельний банк; селянські общини, товариства та окремих селян – Державний Селянський поземельний банк.

6. На основі фактичного матеріалу доведено, що примітивні організаційно-правові форми дрібного кредитування, що були в активі у дореформений період (позичкові каси, сільські банки, допоміжні позичково-ощадні каси, волосні каси, волосні та мирські позичкові капітали), мали багато недоліків та відповідали потребам аграрного сектору після скасування кріпосного права (1861 р.). Виникнення у другій половині ХІХ ст. закладів дрібного кредитування нового типу – у формі ощадно-позичкових і кредитних товариств, – стало досить ефективною формою об'єднання українського селянства для кредитування з метою викупу земель та придбання сільськогосподарського інвентаря тощо. У результаті дослідження двох вище зазначених типів закладів дрібного кредиту обґрунтовано, що вони мали ознаки кооперативних товариств.

Доведено, що започаткування, на початку ХХ ст., союзних об'єднань ощадно-позичкових і кредитних товариств, давало можливість консолідувати фінансові ресурси з метою посилення кредитної активності первинних кредитних товариств, що актуально для зміцнення системи сучасних кредитних спілок України.

7. З'ясовано, що з метою активізації ринкових відносин після реформи 1861 р. уряд Російської імперії активно стимулював поширення європейського досвіду самоорганізації зацікавлених осіб щодо створення товариств взаємного кредиту на умовах взаємної поруки членів товариства, які одночасно були і власниками, і користувачами кредитних послуг товариства на визначених статутних умовах. Така

практика може мати успіх в сучасній Україні за умови встановлення відповідних норм у законодавстві.

9. На основі узагальненого історичного досвіду обґрунтовано, що іпотечне кредитування відіграє велике значення для отримання додаткових фінансових ресурсів з метою вкладення їх у сферу матеріального виробництва. Механізм аграрного кредитування другої половини ХІХ – початку ХХ ст. доводить, що основою іпотечного кредитування була і залишається земля – матеріальна товарна цінність в руках приватного власника.

Зазначене вище дало змогу автору проведеного дослідження сформулювати практичні положення, висновки та пропозиції, що свідчать про вирішення завдань дисертаційного дослідження відповідно до його мети. Узгодження об'єкта та предмета дослідження, мети й завдань, використання автором методів наукового пошуку стало підґрунтям отримання результатів, що містять наукову новизну та мають практичне значення. Структура дисертації відповідає меті і завданням роботи.

Дисертація Орлика Михайла Васильовича є самостійним завершеним науковим дослідженням, спрямованим на удосконалення теорії і практики кредитування, результати якої мають науково-практичну цінність.

Практичне значення і впровадження результатів дослідження

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що через призму проведеного ретроспективного аналізу еволюції системи кредитування на території Наддніпрянської України у другій половині ХVІІІ – початку ХХ ст. розроблено та науково обґрунтовано теоретичні положення та практичні рекомендації щодо застосування вітчизняного досвіду та вирішення актуальних проблем функціонування та розвитку кредитної системи в сучасній Україні.

Рекомендації та пропозиції, що викладені в дисертації пропозиції будуть враховані: Національним банком України під час вироблення державної політики в галузі кредиту та нагляду за діяльністю комерційних банків у фінансово-кредитній сфері в межах компетенції, визначеної законодавством (довідка № 14-0004/112752 від 26.11.2021 р.) та Центральним макрорегіональним управлінням АТ КБ “ПРИВАТБАНК” у практичній діяльності при розробці регіональної політики розвитку кредитних відносин (довідка № 831 від 16.11.2021 р.).

Основні положення та результати дисертаційної роботи впроваджено у навчальний процес Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (довідка №305/04-а від 20.10.2021 р.) та Центральноукраїнського національного технічного університету (довідка №45-15/49-18-1656 від 16.11.2021 р.) під час формування навчально-методичного забезпечення при викладанні навчальних курсів: “Історія економіки та економічної думки”, “Економічна теорія”, “Гроші і кредит”, “Грошово-кредитні системи”, “Фінансовий менеджмент у банку”, “Ринок фінансових послуг”, “Економічна теорія”, “Фінансова економіка” тощо.

Повнота викладення основних наукових результатів в опублікованих працях

Результати дисертаційного дослідження опубліковано у 15 наукових працях загальним обсягом 3,6 друк. арк. (особисто автору належить 3,4 друк. арк.), з них 1 стаття опублікована у науковому журналі, що включений до наукометричної бази Web of Science, 5 статей у фахових виданнях України категорії «Б», 9 – в інших виданнях. Наявні публікації повністю відображають новизну наукових досліджень та висновки і пропозиції, що обґрунтовані в дисертаційному дослідженні. Вимоги МОН України щодо необхідної кількості статей у наукових фахових виданнях дотримано.

Відсутність (наявність) порушення академічної доброчесності

У дисертації Орлика Михайла Васильовича відсутні порушення академічної доброчесності. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів містять посилання на відповідні джерела.

Дискусійні положення та зауваження по роботі

Відзначаючи достатній рівень наукових здобутків дисертанта, обґрунтованість одержаних результатів і практичне значення дисертації, слід звернути увагу, що деякі положення носять дискусійний характер, що зумовлює висловити з цього приводу наступні зауваження та побажання:

1. У першому розділі дисертації доцільно було б зупинитись на впливі кредитування на економічну безпеку України.
2. Доцільно чіткіше сформулювати відмінності банківського та небанківського секторів кредитування та їх нормативне регулювання в економіках високорозвинених країн світу.
3. Варта було б зупинитись на визначенні такого поняття як “іпотечний кредит”, яке запозичене з російської версії перекладу базової термінології. Більш доцільно використовувати український термін “гіпотечний кредит”, що можна було б запропонувати у якості змін до законодавства.
4. Загальна схема законодавчих ініціатив у висновках на основі ретроспективного аналізу кредитування значно б підсилила дисертацію в практичному аспекті.

Проте зазначені зауваження не знижують загальної позитивної оцінки дисертації, її науково-практичної значимості для удосконалення системи кредитування в Україні і можуть розглядатися як побажання щодо їх урахування у подальшій науковій діяльності здобувача.

Загальний висновок

Дисертація Орлика М. В. на тему: “Еволюція системи кредитування в Наддніпрянській Україні (кінець XVIII – початок XX ст.)” є завершеною,

спрямованою на вирішення конкретної наукової проблеми, пов'язаної з комплексним дослідженням системи кредитування в Наддніпрянській Україні кінця XVIII – початку XX ст., в якому отримані автором нові для галузі соціальних та поведінкових наук результати.

Наукові положення, висновки та рекомендації наукову новизну, теоретико-методичним та практичним значенням, а також достатнім обґрунтуванням. Зміст дисертації повністю розкриває і відповідає її темі, меті й поставленим завданням.

За змістом і формою дисертація відповідає усім вимогам наукової кваліфікації здобувача, встановленим Тимчасового порядку присудження наукового ступеня доктора філософії від 6.03.2019 р. № 167, а її автор Михайло Васильович Орлик заслуговує на присудження ступеня доктора філософії за спеціальністю 051 – Економіка, галузі знань 05 Соціальні та поведінкові науки.

Офіційний опонент –
кандидат економічних наук, доцент,
професор кафедри обліку і аудиту
Львівського національного
університету імені І. Франка

Швець Володимир Євгенович

